

نقش دین در توسعه شبکه اعتماد اجتماعی دانشجویان

(مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه تبریز)

محمد عباس زاده^۱

مجتبی میرزائی^۲

چکیده

اعتماد اجتماعی یکی از عناصر کلیدی در تحقق توسعه پایدار و همه جانبه جوامع تلقی می شود. در تحقق این مفهوم خیلی از عوامل می توانند دخیل باشند که مقوله دینداری اعضای جامعه یکی از آنهاست. **هدف:** از این رو مقاله حاضر در نظر دارد، اعتماد اجتماعی دانشجویان و نقش دینداری آنان را در توسعه این مفهوم مورد بررسی قرار دهد. **روش:** پژوهش حاضر، به روش پیمایشی و با استفاده از پرسشنامه با حجم نمونه ۴۰۱ نفر در بین دانشجویان دانشگاه تبریز در تمامی مقاطع تحصیلی در سال تحصیلی ۹۳-۹۲ انجام گرفته و از روش نمونه گیری طبقه‌ای تصادفی استفاده شده است. برای تحلیل داده‌ها از ضریب همبستگی پیرسون و رگرسیون چند متغیره استفاده شده است. **یافته‌ها:** یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که بین دینداری و اعتماد اجتماعی رابطه مثبت و معنی داری وجود دارد. یعنی با افزایش میزان دینداری، افزایش در اعتماد اجتماعی نیز حاصل می شود. علاوه بر این، نتایج، بیانگر وجود ارتباط مثبت و معنی داری بین ابعاد اعتماد اجتماعی (اعتماد نهادی، اعتماد بین شخصی و اعتماد تعمیم یافته) و ابعاد متغیر دینداری (مناسکی، تجربی و پیامدی) بود. نتایج تحقیق همچنین میانگین نمره دانشجویان را برای اعتماد اجتماعی، متوسط ارزیابی نمود. **نتیجه گیری:** در این تحقیق بعد اعتماد بین شخصی بیشترین میانگین را در بین ابعاد اعتماد اجتماعی به خود اختصاص داده است. همچنین براساس نتایج تحقیق، اعتماد اجتماعی بیشتر از همه از بعد مناسکی متغیر دینداری متأثر است.

واژگان کلیدی: اعتماد اجتماعی، دینداری، اعتماد نهادی، بعد مناسکی دینداری.

◇ دریافت مقاله: ۹۲/۰۷/۱۳؛ تصویب نهایی: ۹۲/۱۲/۲۰.

۱. دکترای جامعه شناسی؛ دانشیار دانشگاه تبریز (نویسنده مسئول) / آدرس: تبریز، بلوار ۲۹ بهمن، دانشگاه تبریز، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، گروه علوم اجتماعی / شماره: ۰۴۱۳۳۳۵۶۰۱۳ / Email: M.abbaszadeh2014@gmail.com
۲. کارشناس ارشد پژوهشگری دانشگاه تبریز.

الف) مقدمه

یکی از اساسی ترین مسائلی که جوامع امروزی با آن مواجهند، اعتماد اجتماعی است. اعتماد اجتماعی یکی از ابعاد بسیار مهم زندگی بشری را تشکیل می‌دهد؛ به طوری که بشر امروزی بدون اعتماد اجتماعی تا حد زیادی قادر به حیات اجتماعی نیست. لذا حیات اجتماعی زمانی بقاء و دوام می‌یابد که حداقل یکی از پیش فرض‌های اساسی آن یعنی اعتماد اجتماعی برقرار باشد (عباس زاده، ۱۳۸۳: ۲۶۸). اعتماد، در بستر تعاملات و کنش‌های گروهی به منزله مکانیسمی اجتماعی با کارکردهای متعدد اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و روانشناختی نقش مهمی را ایفا می‌کند. در واقع زندگی انسان، بدون احساس اعتماد به خود، اعتماد به آینده و اعتماد به جهان پیرامون خود، همراه با اضطراب و کشمکش تحمل ناپذیری است که ممکن است باعث از هم پاشیدگی فرد و نابودی وی شود. اعتماد رشد انسان و شکوفایی استعدادها و توانایی‌های او را تسهیل می‌کند (عباس زاده و همکاران، ۱۳۹۰: ۸۴ و قدیمی، ۱۳۸۶: ۳۲۷) و همچون روان‌کننده‌ای، چرخ‌های کنش اجتماعی را راحت تر به حرکت در می‌آورد (بحری پور و رستگار خالد، ۱۳۹۲: ۱۰).

اعتماد به عنوان عنصری مهم از پایین ترین سطوح روابط در خانواده میان پدر، مادر و فرزندان آغاز شده، سپس در سطوح گسترده تری مانند خویشاوندان، دوستان و گروه همسالان ادامه یافته و در نهایت در سطح گروه‌ها و نهادهای جامعه تجلی می‌یابد (وئوفی و رحمانی، ۱۳۹۲: ۳۲). این پدیده یکی از جنبه‌های مهم روابط انسانی است و زمینه ساز مشارکت و همکاری میان اعضای جامعه می‌باشد. اعتماد، مشارکت را در زمینه‌های مختلف سرعت بخشیده و تمایل افراد را برای همکاری با گروه‌های مختلف جامعه افزایش می‌دهد (زین‌آبادی، ۱۳۸۷: ۱۲). اگر اعتماد اجتماعی به عنوان یک متغیر در جامعه حاصل نشود، آنگاه بی‌اعتمادی، شالوده‌های ارزشی در جامعه را دچار اختلال کرده و شرایطی آسیب‌شناختی در جامعه حاکم می‌شود که به زعم برخی چون مرتن و دورکیم آن را آنومی گویند (حیدر آبادی، ۱۳۸۹: ۴۲). از این رو، انسجام و یکپارچگی جامعه و گروه‌های اجتماعی تا حد زیادی به میزان اعتمادی وابسته است که در میان کنشگران اجتماعی وجود دارد. بر این اساس، به نظر برخی از جامعه‌شناسان، بدون وجود اعتماد در بین کنشگران جامعه دچار فروپاشی می‌شود؛ زیرا بسیاری از روابط میان انسان‌ها بر عدم قطعیت استوار است و تعاملات انسانی، بیش از آنکه بر دلایل عقلانی و ملاحظات شخصی متکی باشد، از رهگذر اعتماد، استمرار می‌یابد (کیاکجوری و افراسیابی، ۱۳۹۱: ۱۴۴).

اما دین یکی از ابزارهای سازمان دهنده اعتماد است. به طوری که عقاید دینی، نوعاً قابلیت اطمینان و اتکا را وارد تجربه رویدادها و وضعیت‌ها می‌کنند (افشانی و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۸۸). دین می‌تواند پیوندهای اخلاقی و عملی را در ارتباط با زندگی شخصی، اجتماعی و جهان طبیعی ایجاد کند و به ایجاد یک محیط امن برای معتقدان کمک کند و موجبات آسایش خاطر و هدایت مومنان را فراهم سازد. دین‌ها می‌توانند

نقش دین در توسعه شبکه اعتماد اجتماعی دانشجویان ♦ ۲۰۱

میانجی سازمان بخش اعتماد باشند. باورداشت های دینی می توانند از طریق تزریق اعتماد به تجربه رویدادها و موقعیت ها، چهارچوبی را فراهم سازند که در آن، این رویدادها و موقعیت ها را می توان تبیین کرد و در برابر آنها واکنش نشان داد (گیدنز، ۱۳۷۷: ۱۲۲).

در جامعه کنونی ایران که جامعه‌ای در حال گذار می‌باشد، حفظ نظم اجتماعی از جمله مقولات بسیار اساسی است که از عوامل عدیده‌ای متأثر می‌باشد؛ مخصوصاً که با فرایند جهانی شدن به مدد ابر رسانه‌ها و اشاعه فرهنگ‌های مغرب غیر دینی، چالش‌های فراوانی فرا روی جوامع اسلامی ایجاد شده است. لهذا یکی از مهمترین عوامل تأثیر گذار در عبور از این چالش‌ها و موانع سخت توجه به دین در راستای تقویت اعتماد اجتماعی و به تبع آن امنیت اجتماعی است؛ یعنی از رهگذر دین و اشاعه آموزه‌های غنی دینی می‌توان با گسترش شعاع اعتماد در جامعه، ثبات اجتماعی را به ارمغان آورد؛ امری که نتیجه آن می‌تواند در قالب توسعه پایدار اجتماعی متجلی گردد.

بنابراین با توجه به مطالب ذکر شده باید اذعان نمود که برای داشتن جامعه‌ای سالم و با ثبات و همچنین شکوفایی استعداد افراد جامعه باید بحث‌های مربوط به اعتماد اجتماعی جوامع را جدی گرفت و با شناسایی عوامل مؤثر بر آن، جامعه و افراد آن را به سمتی سوق دهیم تا در صدد افزایش این ویژگی‌ها در خود برآیند. از این جهت، مقاله حاضر، دانشجویان دانشگاه تبریز را به عنوان جامعه آماری خود برگزیده و سعی دارد تأثیر متغیر دینداری بر توسعه اعتماد اجتماعی افراد را مورد مطالعه قرار دهد.

ب) اعتماد

اعتماد^۱ به عنوان عنصری اساسی در ایجاد نظم اجتماعی، اغلب به عنوان عاملی مؤثر بر عملکرد سازمانی، توسعه اقتصادی، کنش‌های گروهی و کاهش جرم و جنایت معرفی می‌شود (گلابو و همکاران ۲۰۱۰). اعتماد عامل مهمی در پیشرفت جامعه می‌باشد و لازمه شکل‌گیری پیوندها و معاهدات اجتماعی است. اعتماد اجتماعی ایجاد کننده تعاون و همیاری بوده و فقط در این حالت است که افراد انسانی در عین وجود تفاوت‌ها قادر به حل مشکلات و انجام تعهدات اجتماعی می‌شوند (حیدرآبادی، ۱۳۸۹: ۴۲).

اعتماد در زبان فارسی مترادف با تکیه کردن، وا گذاشتن کار به کسی، اطمینان، وثوق، باور و اعتقاد به کار گرفته می‌شود (زین آبادی، ۱۳۸۷: ۱۲). فرهنگ انگلیسی آکسفورد نیز، اعتماد را به عنوان اتکا یا اطمینان به

---

1 - Trust
2. Gleave

۲۰۲ ◊ فرهنگ در دانشگاه اسلامی ۱۱

نوعی کیفیت یا صفت یک شخص یا یک چیز، یا اطمینان به حقیقت یک گفته، توصیف می‌کند (وثوقی و آرام، ۱۳۸۸: ۱۳۷).

نظریه‌های گوناگون و متعددی برای تعریف و تبیین اعتماد اجتماعی عرضه شده است. هر یک از این نظریه‌ها کوشیده است با تکیه بر تعلقات هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی خود، اعتماد اجتماعی را بررسی کند. از جمله پرنفوذترین نظریه‌های مطرح شده در دهه‌های اخیر می‌توان به نظریه‌های فوکویاما^۱، پاتنام^۲ (۲۰۰۰)، کلمن^۳ (۲۰۰۲)، افه^۴، اینگلههارت^۵ (۱۹۹۷)، گیدنز^۶، زتومکا^۷ (۲۰۰۲) و اسلانر^۸ (۱۹۹۹) اشاره کرد. هر یک از این نظریات اگرچه با نظریه‌های دیگر مشترکاتی دارد، اما بر عوامل و ویژگی‌های معینی تأکید می‌ورزد (کیاکجوری و افراسیابی، ۱۳۹۱: ۱۴۷).

گیدنز در بحث پیرامون اعتماد، اعتماد را به عنوان اطمینان^۹ از اعتماد پذیری اشخاص یا اتکا بر کیفیت یا ویژگی یک شخص و یا صحت یک عبارت و گفته توصیف می‌کند و آن را نقطه شروع مناسبی در تعریف این مفهوم می‌داند. گیدنز اعتماد را به صورتی بلاواسطه با مفهوم ساختار و نهاد از یک سو و خصلت جامعه مدرن از سوی دیگر مرتبط می‌داند. در دیدگاه گیدنز اعتماد انتظار برآورده شدن چشم‌داشت‌ها در مورد رویدادهای احتمالی است (گیدنز، ۱۳۷۷: ۳۷). اعتماد شیوه ضروری و اجتناب‌ناپذیر زندگی اجتماعی است و از مؤلفه‌های مدرنیته نیز می‌باشد (بایرامی و همکاران، ۱۳۹۲: ۸).

پاتنام (۲۰۰۰) یکی از پرنفوذترین نظریه‌ها را درباره اعتماد مطرح کرده است. به نظر وی، اعتماد یکی از اجزای اصلی سرمایه اجتماعی است. اعتماد همکاری را تسهیل می‌کند و هر چه اعتماد در جامعه بیشتر باشد، احتمال همکاری افزایش می‌یابد. به علاوه اینکه همکاری نیز موجب اعتماد است (کیاکجوری و افراسیابی، ۱۳۹۱: ۱۴۸). به عقیده پاتنام، اعتماد حاصل پیش‌بینی پذیری رفتار دیگران است و در جوامع کنونی به صورتی پیچیده، غیر شخصی یا به شکلی غیر مستقیم ضرورت می‌یابد. وی همچنین افزایش مشارکت‌های مدنی و گسترش شبکه‌های اجتماعی را از پیامدهای اعتماد معرفی می‌کند (احمدی و همکاران، ۱۳۹۲: ۳).

- 1 - Fukuyama
- 2 - Putnam
- 3 - Colman
- 4 - Offe
- 5 - Inglehart
- 6 - Gidenz
- 7 - Sztompka
- 8 - Uslaner
- 9 - Confidence

نقش دین در توسعه شبکه اعتماد اجتماعی دانشجویان ♦ ۲۰۳

لوهمان^۱ نیز در باب اعتماد نظر داده و معتقد است که نبود اعتماد در جامعه مشکل آفرین است (عباس زاده، ۱۳۸۳: ۲۷۲ و صفاری نیا و شریف، ۱۳۹۲: ۵۱). به اعتقاد وی، کارکرد اعتماد در نظام اجتماعی، کاهش عدم تعین اجتماعی و به این ترتیب افزایش قابلیت پیش بینی رفتارهاست (قدیمی، ۱۳۸۶: ۳۳۴). لوهمان اعتماد را یک ساز و کار اجتماعی می داند که در آن انتظارات، اعمال و رفتار انسان‌ها هدایت و تنظیم می شود (عباس زاده، ۱۳۸۳: ۲۷۲).

زتومکا (۲۰۰۲) بر این نظر است که اعتماد اجتماعی همچون قاعده‌ای فرهنگی است و تصمیمات مربوط به اعتماد کردن یا بی اعتمادی در یک زمینه فرهنگی اتفاق می افتد. اعتماد نه ویژگی و خاصیت افراد، بلکه ویژگی و خاصیت کلیت‌های اجتماعی است. او بر نیاز به فرهنگ اعتماد تأکید دارد و آن را پیش فرض و پیش زمینه فرهنگی و قواعد رفتار اعتماد کردن می داند (زتومکا، ۱۳۸۶: ۱۲۷-۱۲۱).

اوسلانر (۱۹۹۱)، از جمله نظریه پردازانی است که اعتماد را به ارزش‌ها ربط می دهد. به نظر او تمایل اخلاقی عمدتاً به ارزش‌های اخلاقی و اعتماد اجتماعی بستگی دارد. آنچه در حل دو راهی‌های اجتماعی اهمیت محوری دارد، ارزش‌های افراد است، نه انتظارات آنها (گیدنز، ۱۳۷۸: ۳۱). اوسلانر معتقد است که انسان‌ها مسائل مربوط به جمعی را توسط ارزش‌ها حل می کنند. ارزش‌ها، مجموعه‌ای از عقاید هستند که در یک چهارچوب منسجم درونی به هم می پیوندند و راهنمای زندگی و روابط با دیگران هستند. بنابراین اعتماد نیز یک ارزش اخلاقی است (گیدنز، ۱۳۷۸: ۳۵-۳۴).

رونالد اینگلهارت (۱۹۹۷) نیز معتقد است اعتماد اجتماعی نقش بسیار مهمی در حیات سیاسی و اقتصادی ایفا می کند. او معتقد است که اعتماد اجتماعی متقابل یکی از پیش نیازهای فرهنگ مدنی و ایجاد دموکراسی پایدار محسوب می شود. اعتماد در ایجاد حس مشارکت و تعاون نقش مؤثری دارد و به مردم کمک می کند تا علایق و منافع خود را با امیال و علایق دیگران هماهنگ کنند و فرصت لازم در اختیار رهبران سیاسی قرار دهند تا اصلاحاتی انجام دهند و از همه مهمتر اینکه ارتباط و گفتگوها را میسر و مستحکم می کند (بحری پور و رستگار خالد، ۱۳۹۲: ۱۳).

فوکویاما نیز اعتماد را انتظاری می داند که در یک جامعه از رفتار مقرراتی و مسئولانه و هم یارانه بخشی از اعضای دیگر جامعه، که بر هنجارهای مشترک عام مبتنی است، تعریف می شود. طبق این تعریف اعتماد پیامد یک عملکرد هنجاری است (ادریسی و همکاران، ۱۳۹۱: ۶).

مفهوم اعتماد در صورت‌های مختلفی نمایان می‌شود. در این پژوهش به بررسی سه شکل از اعتماد یعنی: اعتماد تعمیم یافته، اعتماد بین شخصی و اعتماد نهادی پرداخته شده است. در ادامه مفهوم هر یک از انواع اعتماد مورد بررسی قرار می‌گیرد.

- اعتماد تعمیم یافته

یکی از ابعاد اعتماد اجتماعی که در پژوهش حاضر به آن اشاره شده، اعتماد تعمیم یافته است. اعتماد تعمیم یافته^۱ را می‌توان به شکل حسن ظن نسبت به افراد جدای از تعلق آنها به گروه‌های قومی و قبیله‌ای تعریف کرد. این تعریف ضمن در برداشتن روابط چهره به چهره، حوزه‌ای از کسانی را نیز که با ما تعامل دارند یا می‌توانند داشته باشند را در برمی‌گیرد (عسگری و شجاعت، ۱۳۹۲: ۸۵۸). در واقع، اعتماد تعمیم یافته، تنها به افرادی که روابط رو در رو دارند، محدود نمی‌شود، بلکه مرزهای خانوادگی، همسایگی، قومی و محلی را در می‌نوردد و در سطوح ملی (احمدی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۰۰) و همراه با شکل‌گیری دولت‌های مدرن گسترش می‌یابد. این نوع اعتماد مستلزم مشارکت و همکاری تمامی افرادی است که جامعه مدرن امروزی را تشکیل می‌دهند (عسگری و شجاعت، ۱۳۹۲: ۸۵۸).

- اعتماد بین شخصی

دومین بعد از اعتماد اجتماعی که در این پژوهش به آن اشاره شده است اعتماد بین شخصی است. در اعتماد بین شخصی^۲ روابط چهره به چهره نقش اساسی دارد. اعتماد بین شخصی حوزه‌ای از تعاملات میان دوستان و همکاران، رئیس و کارمندان، معلم و شاگرد و ... را در بر می‌گیرد. در این نوع ارتباط حداقل دو نفر حضور دارند، اعتماد کننده و اعتماد شونده. در واقع اعتماد بین شخصی در روابط و تعاملات اجتماعی معنا پیدا می‌کند، توسعه می‌یابد و تقویت می‌شود (وژوئی و آرام، ۱۳۸۸: ۱۳۸).

- اعتماد نهادی

سومین بعد از ابعاد اعتماد اجتماعی که در تحقیق حاضر به آن اشاره شده است اعتماد نهادی است. اعتماد نهادی^۳ بر میزان مقبولیت و کارایی و اعتمادی که مردم به نهادها دارند، دلالت دارد. به تعبیر دوگان انعکاس فقدان اعتماد به نهادها در اغلب موارد نتیجه بی‌اعتمادی به افرادی است که عهده دار امور آن نهادهایند. بنابراین میزان اعتماد نهادی بر حسب نوع ارزیابی مردم از کارکنان این نهادها در قالب ادارات،

1 - Generalized Trust

2 - Interpersonal Trust

3- Institutional Trust

نقش دین در توسعه شبکه اعتماد اجتماعی دانشجویان ♦ ۲۰۵

ارگان‌ها و نهادهای مختلفی که در زندگی روزمره خود با آنها ارتباط دارند، سنجیده می‌شود (علی پور و همکاران، ۱۳۸۸: ۱۱۶).

- دینداری

دینداری^۱ مفهومی است که تعریف آن دشوار می‌باشد و همه افرادی که با آن به عنوان موضوعی از تحقیقات علمی برخورد داشته‌اند از آن به عنوان مفهومی دشوار یاد نموده‌اند. به همین خاطر، تعاریف و مدل‌های متفاوتی از آن وجود دارد (پرسچیا و نیکولتا^۲، ۲۰۱۱).

دینداری از جنبه‌های مهم دین است که اغلب به عنوان شدت اعتقادات مذهبی و مشارکت در آن تلقی می‌شود (ژانگ^۳، ۲۰۰۸). در واقع دینداری صفت و حالت انسان درباره دین است. و به عبارتی حاصل و نتیجه همان برداشتی است که از دین ارائه می‌شود (امام جمعه زاده، ۱۳۸۹: ۱۱). تحقیقات درباره دینداری نشان می‌دهد که دینداری یک تجربه یک بعدی در زندگی افراد نیست و مستلزم پیش از یک بعد است و ابعاد متفاوتی را شامل می‌شود (کیوکان^۴، ۲۰۰۰). هدن^۵ معتقد است که دینداری عامل اساسی اجتماعی شدن و انسجام فکری، عملی و جهت‌گیری در رفع مشکلات، پدیده‌ها و مسائل اجتماعی است (نازک تبار و همکاران، ۱۳۸۵: ۲۳۴).

لنسکی^۶ یکی از اولین نظریه پردازان در مورد ابعاد دینداری است که یک مدل چهار بعدی را ارائه داده است. ابعاد این مدل عبارتند از:

۱. بعد معاشرتی^۷ که شامل کارهای مذهبی از جمله کمک کردن برای آماده سازی و اجرای مراسم مذهبی و نماز است.
۲. بعد اجتماعی^۸ که مربوط به فراوانی بعد معاشرتی می‌باشد.
۳. بعد اعتقادی که به پذیرش عقلانی آموزه های دینی اشاره دارد.
۴. و بعد عبادت^۹ که شامل صمیمیت و همدلی خصوصی یا شخصی با خدا از طریق دعا، تفکر و رفتار دینی است (کیوکان، ۲۰۰۰).

1- Religiosity
2 - Paraschiva & Nicoleta
3 - Zhang
4 - Kucukcan
5- Heden
6- Gerhard lenski
7- Associational
8- Communal
9- Devotionalism

۲۰۶ ♦ فرهنگ در دانشگاه اسلامی ۱۱

در دهه‌های ۵۰ و ۶۰ قرن بیستم نیز دو جامعه‌شناس آمریکایی گلاک و استارک^۱ تعهد دینی و ابعاد دینداری را مورد بررسی قرار داده (مزگی نژاد، ۱۳۹۰: ۱۰۱) و چندین بعد از دینداری را از یکدیگر متمایز ساختند (ریتسما^۲، ۲۰۰۶). آنها در سال ۱۹۶۶ نوعی مقیاس تعهد دینی را ارائه کردند که یکی از پرکاربردترین سنجه‌های غربی در پژوهش‌های دینداری به حساب می‌آید (مزگی نژاد، ۱۳۹۰: ۱۰۱). چهارچوب پیشنهادی گلاک و استارک که شامل پنج بعد است عبارت است از: ۱- بعد ایدئولوژیک (اعتقادات) ۲- مناسکی (انجام رفتار مذهبی) ۳- تجربی (احساسات، ادراکات) ۴- فکری (دانش) ۵- پیامدی (اعظم^۳، ۲۰۱۰).

الف) بعد اعتقادی^۴ باورهایی را دربرمی‌گیرد که انتظار می‌رود پیروان آن دین، بدانها اعتقاد داشته باشند. گلاک و استارک این باورها را در هر دین خاص، به سه نوع باورهای پایه‌ای مسلم، باورهای غایتگرا و باورهای زمینه ساز تقسیم کردند (سراج زاده و پویافر، ۱۳۸۶: ۴۳).

ب) بعد مناسکی^۵: اعمال دینی مشخص، مثل نماز، شرکت در آیین‌های مقدس و غیره را دربر می‌گیرد که انتظار می‌رود پیروان هر دین، آنها را به جا آورند (ادیب بهروز، ۱۳۸۹: ۴۰).

ج) بعد تجربی^۶ یا عواطف دینی، در عواطف، تصورات و احساسات مربوط به برقراری رابطه با وجودی همچون خدا که واقعیت غایی یا اقتدار متعالی است ظاهر می‌شود (رضا دوست و همکاران، ۱۳۹۰: ۲۰-۱۹). گلاک و استارک در عین آگاهی از مشکلات مطالعه بعد تجربی دین، برای تعریف عملیاتی این بعد، روشی را مطرح کردند که چهار نوع از جلوه‌های عواطف دینی، شامل توجه، شناخت، اعتماد یا ایمان و ترس را دربر می‌گرفت (سراج زاده و پویافر، ۱۳۸۶: ۴۳).

د) بعد فکری^۷ یا معنوی به اطلاعات یا دانش فرد در مورد اصول عقاید دینی مربوط است.

ه) و در نهایت بعد پیامدی^۸ یا آثار دینی که شامل رابطه افراد با یکدیگر است. بدین معنی که بعد پیامدی شامل نسخه‌هایی دینی است که نگرش پیروان را به عنوان نتیجه‌ای از باورهای مذهبی آنان تعیین می‌کند (کیوکان، ۲۰۰۰). این بعد اثرات ناشی از چهار بعد قبلی را نشان می‌دهد (اعظم، ۲۰۱۰). آلپورت و راس^۹ دو بعد اساسی بیرونی و درونی را برای دینداری شناسایی می‌کنند (صالح^{۱۰}، ۲۰۱۲). آلپورت قابل قبولترین روش

1- Charles y. Glock & Rodney stark

2 - Reitsma

3 - Azam

4- Ideological

5- Ritualistic

6- Experiential

7- Intellectual

8- Consequential

9- Alport & Ross

10 - Salleh

نقش دین در توسعه شبکه اعتماد اجتماعی دانشجویان ♦ ۲۰۷

متمایز کردن این دو قطب را این می‌داند که بگوییم، شخص با مذهب بیرونی، مذهبش را به کار می‌گیرد، در صورتی که شخص دارای مذهب درونی با مذهبش زندگی می‌کند. پس مذهب درونی فراگیر، دارای اصول سازمان یافته درونی شده است که خود غایت و هدف است و نه وسیله ای برای رسیدن به هدف (علوی، ۱۳۸۵: ۱۴۶). این قطب از دینداری آلپورت، میزان تزریق مفهوم دینی را به زندگی روزمره توصیف می‌کند (فارمر^۱، ۲۰۰۸). فوکویاما^۲ چهار بعد را برای دینداری قائل است: شناختی^۳، فرقه ای^۴، سری متون^۵ و مذهبی^۶. الیسون و همکارانش نیز به بررسی سه بعد (از خود گذشتگی خصوصی، حضور مذهبی و اتصال به فرقه) می‌پردازند. الیسون بعدها این ابعاد را گسترش داد و چهار بعد از دینداری یعنی روابط مذهبی، انسجام اجتماعی، احساس کردن خدا و یقین وجودی را معرفی نمود (صالح، ۲۰۱۲).

ج) دینداری و اعتماد اجتماعی

اگرچه در دنیای امروز روابط اعتماد آمیز به معنی ابزار مقابله با مخاطره‌اند، در همین حال تصمیمی اخلاقی نیز به شمار می‌روند. پذیرش ارزش‌های مشترک، خواه از منظر اعتقادات مذهبی و سیاسی و تعهد به موضوعات اجتماعی و خواه از منظر هنجارهای رفتار اجتماعی، به افراد امکان می‌دهد که با دیگران هم‌زاد پنداری کنند و تعیین کنند که چه انتظاراتی از اقدامات و نیت یکدیگر دارند (ادریسی و همکاران، ۱۳۹۱: ۳). اگر افراد براساس خواسته‌ها و انتظارات و تعهدات معین عمل کنند و به نوعی توافق جمعی در ارزش‌ها و هنجارها دست یابند، این همان اعتماد متقابل است که افراد در یکدیگر سرمایه گذاری کرده و از این طریق به اهداف جمعی خود دست می‌یابند، اما اگر یکی از طرفین مطابق خواسته‌های طرف دیگر عمل نکرد، یعنی آن مدل درونی شده ارزش‌ها و توافق بر سر آن نادیده گرفته شد، در نتیجه اعتماد متقابل از بین می‌رود و نوعی بی‌اعتمادی رواج می‌یابد (ورسلی، ۱۳۷۸: ۷۰). بنابراین هر چه ارزش‌های دینی، فرهنگی و اخلاقی تقویت شده باشد رفتار افراد پیش‌بینی پذیرتر است؛ چرا که افراد در چهارچوب قواعد خاصی رفتار می‌کنند. از این رو قابلیت اعتماد افراد بیشتر است و مناسبات اجتماعی روان‌تر و کم‌هزینه‌تر صورت می‌گیرد. اما نکته اصلی این است که با تضعیف اعتماد اجتماعی، ارزش‌های اخلاقی دینی هم به طور همزمان تنزل پیدا می‌کند و وقتی برخی از ارزش‌های اساسی تنزل یافت به طور طبیعی سایر ارزش‌ها نیز سقوط می‌کنند. بنابراین یکی از کارکردهای مهم دین در طول تاریخ، ایجاد اعتماد و اطمینان اجتماعی است که در دوران

---

1 - Farmer

2 - Fukuyama

3- Cognitive

4- Cultic

5- Creedal

6- Devotional

۲۰۸ ♦ فرهنگ در دانشگاه اسلامی ۱۱

گذار تضعیف می‌شود (زین آبادی، ۱۳۸۷: ۳-۶۲) و این تضعیف پیش از اینکه ارزش‌های مدرن جایگزین شود صورت می‌گیرد. پس در دوران گذار ارزش‌های سنتی کاهش پیدا می‌کنند در حالی که هنوز ارزش‌های دنیای مدرن جایگزین آن نشده است که این امر زمینه ساز تضعیف اعتماد اجتماعی می‌شود (مهدوی و همکاران، ۱۳۸۸: ۲). در همین زمینه دورکیم بر این نظر است که، قواعد اخلاقی، تضادها و تنش‌ها را تخفیف می‌دهد و امکان همکاری و مودت را از طریق تعیین وظایف افراد و آموزش نظم و مقررات و پیروی از آرمان‌ها، تضمین می‌کند. مصونیت و پیش بینی پذیر بودن کنش‌ها شرایطی را برای اعتماد فراهم می‌کند که به نظر می‌رسد نتیجه پیروی از هنجارهای اخلاقی باشد (ادریسی و همکاران، ۱۳۹۱: ۸). از نظر اریکسون نیز اعتماد ناشی از ایمان و اعتقاد است. وی دین را عاملی مؤثر در ایجاد اعتماد دانسته و معتقد است که اعتماد زائیده مراقبت و دلسوزی، و در واقع سنگ بنای فعلیت و تحقق دین است (زین آبادی، ۱۳۸۷: ۱۵). لذا نیروی تعهد اخلاقی حاصل از مورد اعتماد بودن می‌تواند اعتماد را به انتظاری پیش بینی شده تبدیل کند و چنانچه افراد با یکدیگر محترمانه و خیرخواهانه رفتار کنند و توانایی‌ها و کاستی‌های یکدیگر را درک کنند، زمینه اعتماد، اطمینان، مشارکت و بازخورد متقابل و ثمربخش فراهم می‌شود (هسلین و همکاران، ۱۳۷۸: ۶۷).

د) پیشینه تجربی

با توجه به اینکه پدیده اعتماد اجتماعی در جامعه از اهمیت فراوانی برخوردار است و در شکل دهی به کنش‌ها و روابط افراد مؤثر است، لذا دانشمندان و اندیشمندان این عرصه، توجه خاصی به موضوع اعتماد اجتماعی داشته‌اند؛ که در اینجا به مرور برخی دیدگاهها در این زمینه اشاره می‌کنیم:

ادریسی و همکارانش (۱۳۹۱) در تحقیق خود به بررسی نقش دین داری، مقبولیت اجتماعی و رعایت اخلاقیات در تبیین متغیر اعتماد اجتماعی پرداختند. یافته‌های استنباطی این تحقیق حاکی از آن بود که اعتماد اجتماعی با هر سه متغیر رابطه‌ای معنادار، مستقیم و قوی دارد. در این بین دین داری بیشترین تأثیر را بر متغیر اعتماد اجتماعی داشته است.

مهدوی و همکارانش (۱۳۸۸) در تحقیقی به بررسی رابطه دینداری و اعتماد اجتماعی پرداختند. یافته‌های این تحقیق حاکی از آن است که متغیر دینداری به طور مستقیم بر اعتماد اجتماعی مؤثر است و علاوه بر این متغیر، دینداری به طور غیر مستقیم نیز از طریق متغیرهای دیگر تحقیق یعنی تیپ شخصیتی معاشرتی و مشارکت‌های داوطلبانه بر اعتماد اجتماعی شهروندان تأثیر گذار بوده است.

در مطالعه دیگری، کتابی و همکارانش (۱۳۸۹) به سنجش میزان اعتماد اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن پرداختند. برآیند کلی تحقیق نشان داد که بجز اعتماد بنیادی و بین شخصی، میزان اعتماد در بقیه انواع

نقش دین در توسعه شبکه اعتماد اجتماعی دانشجویان ۲۰۹

اعتماد (عمومی، سازمانی، سیاسی و اعتماد به مناصب و مشاغل) در حد متوسط و پایین تر از حد متوسط بوده است و متغیرهای ارزش‌های اخلاقی، عملکرد دولت و قانون‌گرایی دارای بیشترین همبستگی با اعتماد بوده است.

کیا کجوری و افراسیابی (۱۳۸۸) نیز در تحقیق خود به مطالعه اعتماد اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن در بین دانشجویان پرداختند. نتایج مطالعه نشان داد که میزان اعتماد اجتماعی در بین دانشجویان از حد متوسط بالاتر است و از میان ابعاد سه گانه اعتماد اجتماعی (خاص، عام و نهادی) اعتماد خاص از ابعاد دیگر بیشتر است. علاوه بر این نتایج مربوط به تحلیل رگرسیون نشان داد که متغیرهای احساس امنیت و پایبندی دینی، مهم‌ترین متغیرها در تبیین میزان اعتماد اجتماعی دانشجویان هستند.

تحقیق دیگری تحت عنوان بررسی اعتماد اجتماعی و عوامل مؤثر بر آن در شهر خلخال توسط وثوقی و آرام (۱۳۸۸) انجام شد. آنها در این تحقیق برای سنجش اعتماد اجتماعی از دو بعد اعتماد بین شخصی و اعتماد نهادی استفاده نمودند. نتایج این تحقیق بیانگر وجود رابطه معنادار بین متغیرهای سن، احساس امنیت، رضایت از زندگی و ارزش‌های مشترک با میزان اعتماد اجتماعی می‌باشد. علاوه بر این نتایج تحقیق نشان داد که بین متغیر جنسیت و میزان اعتماد اجتماعی تفاوت معناداری وجود ندارد.

تحقیق دیگری که توسط ولچ و همکارانش^۱ (۲۰۰۴) صورت گرفته است درصدد آن بود تا به بررسی ارتباط بین جهت‌گیری مذهبی افراد و سطح اعتماد آنها بپردازد. در این تحقیق سه جنبه برای اعتماد در نظر گرفته شد. سطح عمومی اعتماد، اعتماد به همکاران و اعتماد به همسایه‌ها. یافته‌های این تحقیق حاکی از آن بود که اهتمام دینی به تنهایی مکانیسمی برای اعتماد اجتماعی و اینکه افراد مشارکت دموکراتیک داشته باشند، فراهم نمی‌کند و شاید نظام‌های اعتقادی و فرهنگ‌های خاص خرده‌گروه‌های دینی اهمیت و تأثیر بیشتری در ایجاد رابطه میان دینداری و اعتماد داشته باشند.

در مطالعه دیگری، بنجامین^۲ (۲۰۰۶)، به بررسی نفوذ و تأثیر دین و مذهب بر روی اعتماد به پزشکان و سیستم بهداشت و درمان پرداخت. در این پژوهش همه افراد بزرگسال در ایالات متحده، جامعه آماری را تشکیل می‌دهد و از این بین ۱۲۷۴ نفر مورد بررسی قرار گرفتند. نتایج این تحقیق نشان داد که افراد مذهبی دارای سطح اعتماد بیشتری نسبت به افراد غیر مذهبی هستند. در این تحقیق همچنین سطح اعتماد در فرقه‌های مذهبی از جمله پروتستان، کاتولیک و یهود نیز با یکدیگر مقایسه شد که نشان داد این میزان در پروتستان‌ها نسبت به دیگر فرقه‌ها بیشتر است.

1- Welch & et.al

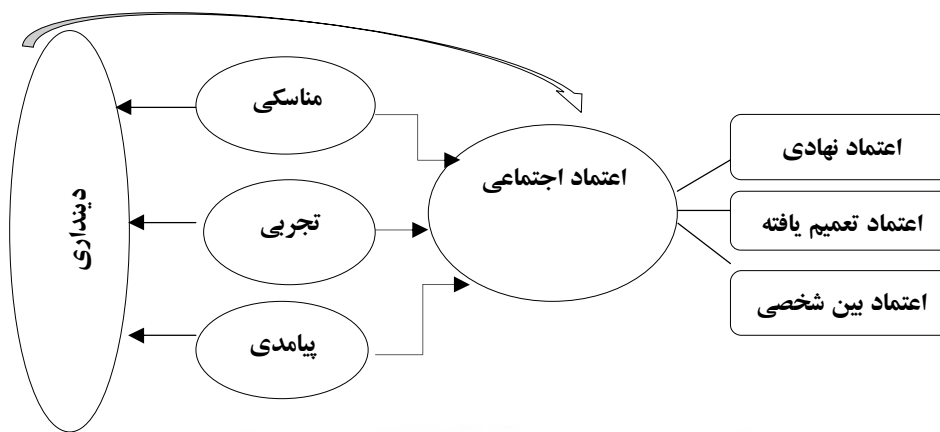
2- Benjamins

ماتا^۱ (۲۰۱۳) نیز در تحقیق خود به بررسی تغییرات اعتماد نسبت به افراد و مؤسسات در میان افراد دارای وابستگی‌های مختلف مذهبی در کانادا پرداخت. در این تحقیق دو نوع از اعتماد یعنی اعتماد بین شخصی و اعتماد سازمانی مورد بررسی قرار گرفت. نتایج تحقیق نشان داد که در میان فرقه‌های مختلف، پروتستان‌ها نسبت به مسلمانان، هندوها و سیک‌ها از اعتماد بین شخصی بالاتری برخوردارند. همچنین اینکه سطح اعتماد سازمانی در سراسر فرقه‌ها همسان بوده و تفاوت معناداری دیده نشده است. در نهایت نتایج تحقیق بیانگر آن بود که دین و سایر متغیرهای اجتماعی و جمعیتی در درک فرآیندهای تشکیل اعتماد اجتماعی در گروه‌های مختلف تأثیر گذار هستند.

پیرامون تبیین اعتماد اجتماعی در راستای جمع بندی نظری و تجربی می‌توان گفت که گیدنز، زتومکا، اوسلانر و ... هر یک دین و ارزش‌های مذهبی و مؤلفه‌های تشکیل دهنده آن را برای افزایش اعتماد در جامعه موثر دانسته و بر نقش باورهای مذهبی و ارزش‌های مشترک دینی در متمایل ساختن افراد به شرکت در کنش‌های جمعی تأکید می‌کنند. نتایج تحقیقات داخلی و خارجی مختلف در زمینه اعتماد اجتماعی و نقش مذهب در آن نیز حاکی از این است که دینداری و مؤلفه‌های مربوط به آن، در زمره عوامل فزونی بخش و گسترش دهنده اعتماد اجتماعی افراد در جامعه قرار دارد.

در مجموع، نظریه‌ها و تحقیقات جامعه‌شناختی، اعتماد اجتماعی را در ارتباط با ارزش‌های مذهبی و دینداری مطرح نموده‌اند و دینداری و مؤلفه‌های آن را به عنوان یکی از مؤثرترین عوامل معرفی می‌نمایند. بنابراین هدف پژوهش حاضر بررسی ارتباط دینداری و مؤلفه‌های آن با اعتماد اجتماعی افراد می‌باشد. حال بر این اساس مدل تحلیلی و فرضیه‌های زیر قابل استنباط است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نمودار(۱): مدل تحلیلی تحقیق

فرضیه های پژوهش

۱. بین دینداری و اعتماد اجتماعی و ابعاد آن رابطه معناداری وجود دارد.
۲. بین بعد مناسکی دینداری و اعتماد اجتماعی و ابعاد آن رابطه معناداری وجود دارد.
۳. بین بعد تجربی دینداری و اعتماد اجتماعی و ابعاد آن رابطه معناداری وجود دارد.
۴. بین بعد پیامدی دینداری و اعتماد اجتماعی و ابعاد آن رابطه معناداری وجود دارد.

روش شناسی

پژوهش حاضر از نوع پیمایشی است و با توجه به امکان استفاده از نتایج آن توسط مسئولین از نوع کاربردی محسوب می شود. جامعه آماری مورد مطالعه دارای ۱۷۷۵۰ نفر دانشجو در تمام مقاطع تحصیلی می باشد که از این بین با استفاده از نمونه گیری طبقه ای تصادفی ۴۰۱ نفر به عنوان حجم نمونه انتخاب شده است.

بررسی اعتبار و روایی اندازه گیری تحقیق

اعتبار ابزار تحقیق صوری^۱ بوده و از طریق مراجعه به صاحب نظران مربوطه حاصل شده است. برای محاسبه روایی گویه های تحقیق از ضریب آلفای کرونباخ استفاده گردیده است. در این تحقیق برای

سنجش میزان اعتماد اجتماعی و ابعاد آن از ۸ گویه و برای سنجش میزان دینداری و ابعاد آن از ۱۳ گویه استفاده شده است.

جدول (۱): نتایج آزمون آلفای کرونباخ

متغیرها	ابعاد	تعداد گویه ها	آلفای کرونباخ	تعداد کل گویه ها
اعتماد اجتماعی	اعتماد نهادی	۴	۰/۷۱	۸
	اعتماد تعمیم یافته	۲		
	اعتماد بین شخصی	۲		
دینداری	مناسکی	۵	۰/۹۱	۱۳
	تجربی	۴		
	پيامدی	۴		

(و) تعاریف مفهومی و عملیاتی متغیرهای تحقیق

متغیر وابسته در این تحقیق اعتماد اجتماعی^۱ است. اعتماد مفهومی است که در فرآیند روابط اجتماعی بین افراد و سازمان‌های اجتماعی با همدیگر تبلور پیدا می‌کند. گیدنز اعتماد را به عنوان اطمینان یا اتکاء بر ماهیت یا خاصیت شخصی یا صحت گفته‌ای تعریف می‌کند (حیدرآبادی، ۱۳۸۹: ۵۳).

جهت عملیاتی کردن متغیر اعتماد اجتماعی از سه بعد اعتماد نهادی، اعتماد تعمیم یافته و اعتماد بین شخصی استفاده شده و با گویه‌هایی چون: میزان صداقت و راستگویی در جامعه، میزان اعتماد به افراد جامعه، اعتماد به مسئولین، اعتماد به پزشکان و بازاریان، اعتماد به دوستان و ... سنجیده شده است.

-دینداری

دینداری از جنبه‌های مهم دین است که اغلب به عنوان شدت اعتقادات مذهبی و مشارکت در آن تلقی می‌شود (زانگ، ۲۰۰۸). در واقع دینداری صفت و حالت انسان درباره دین است. و به عبارتی دینداری حاصل و

نقش دین در توسعه شبکه اعتماد اجتماعی دانشجویان ♦ ۲۱۳

نتیجه همان برداشتی است که از دین ارائه می‌شود (امام جمعه زاده، ۱۳۸۹: ۱۱). دینی بودن، عنوان عامی است که به هر فرد یا پدیده‌ای گفته می‌شود که ارزش‌ها و نشانه‌های دینی در آن متجلی است. تجلی ارزش‌ها و نشانه‌های دینی بودن فرد را در نگرش، گرایش و کنش‌های آشکار و پنهان او می‌توان جست و شناسایی کرد. بنابراین، فرد متدین را می‌توان از دو راه شناسایی نمود: یکی، از راه پابندی و التزام دینی‌اش و دیگری، از پیامد دینداری و آثار تدین در فکر، جان و عمل فردی و اجتماعی او. به طور کلی، دینداری، یعنی داشتن اهتمام دینی به گونه‌ای که نگرش، گرایش و کنش‌های فرد را متأثر کند (ادیب بهروز، ۱۳۸۹: ۳۸).

در تحقیق حاضر متغیر دینداری در قالب‌های پیامدی، تجربی و مناسکی و با گویه‌هایی همچون: احساس گناه از عدم انجام فرایض دینی، احساس ترس از خدا، تمایل به مصرف مشروبات الکلی برای تفنن، نماز و قرآن خواندن، شرکت در نماز جماعت و اعیاد مذهبی، روزه گرفتن، اعتقاد به تأثیر دعا و ... مورد سنجش قرار گرفته شده است.

ح) یافته‌های پژوهش

براساس نتایج میانگین سنی نمونه تحقیق ۲۴/۲۲ سال و دامنه سنی دانشجویان ۱۸ تا ۳۵ سال بوده است. ۴۷/۶ درصد پاسخگویان مرد و ۵۲/۴ درصد زن و ۹۱/۶ درصد نیز مجرد بوده‌اند. ۷۷/۱ درصد شهری و ۲۱/۴ درصد روستایی و از نظر مقطع تحصیلی نیز کارشناسی‌ها با ۴۵/۶ درصد، کارشناسی ارشد با ۳۸/۸ درصد و دکتری با ۱۵/۶ درصد حجم نمونه را تشکیل داده‌اند. این تعداد براساس سهم هر یک از مقاطع تحصیلی در جامعه آماری انتخاب شده است. از نظر رشته تحصیلی، بیشترین نمونه از رشته‌های علوم انسانی با ۳۶/۱ درصد و کمترین نمونه از رشته‌های کشاورزی با ۱۷/۸ درصد بوده است. رشته‌های علوم پایه و فنی و مهندسی نیز به ترتیب با ۲۱/۱ و ۲۴/۴ درصد نیز بقیه حجم نمونه مربوط به متغیر رشته تحصیلی را تشکیل داده‌اند.

جدول (۲): توصیف ویژگی های شخصی پاسخگویان

وضعیت تاهل			محل سکونت			جنسیت	
%	فراوانی		%	فراوانی		%	فراوانی
۸/۴	۳۳	متاهل	۸۱/۰	۳۲۰	شهر	۴۷/۶	۱۹۰
۹۱/۶	۳۶۰	مجرد	۱۹/۰	۷۵	روستا	۵۲/۴	۲۰۹
مقطع تحصیلی			رشته تحصیلی				
%	فراوانی		علوم انسانی	علوم پایه	فنی و مهندسی	کشاورزی	
۴۵/۶	۱۸۱	کارشناسی	۱۴۲	۸۳	۹۶	۷۰	
۳۸/۸	۱۵۴	ارشد	فرآوانی				
۱۵/۶	۶۲	دکتری	۳۶/۱	۲۱/۱	۲۴/۴	۱۷/۸	

در تحقیق حاضر برای اندازه گیری متغیر اعتماد اجتماعی دانشجویان، از ۸ گویه در سطح اندازه گیری رتبه‌ای با طیف شش قسمتی کاملاً موافق، موافق، تا حدی موافق، مخالف، مخالف و کاملاً مخالف استفاده شد. نمره ۴۸ در این طیف، نشان دهنده بیشترین میزان اعتماد و نمره ۸ نشان دهنده کمترین میزان اعتماد اجتماعی دانشجویان است. میانگین این شاخص برای دانشجویان مطالعه شده برابر ۲۵/۶۳ بوده است. یعنی میزان اعتماد اجتماعی دانشجویان، متوسط بوده است. بررسی میزان اعتماد اجتماعی به تفکیک ابعاد آن، حاکی از این است که بیشترین میانگین مربوط به بعد اعتماد بین شخصی و کمترین میانگین نیز به بعد اعتماد نهادی تعلق دارد.

جدول (۳): یافته های توصیفی متغیر اعتماد اجتماعی و ابعاد آن

ابعاد اعتماد اجتماعی	تعداد گویه ها	میانگین خام	میانگین درصدی
اعتماد نهادی	۴	۱۱/۶۲	۴۸/۴۱
اعتماد تعمیم یافته	۲	۶/۳۷	۵۳/۰۸
اعتماد بین شخصی	۲	۸/۶۶	۷۲/۱۶
اعتماد اجتماعی کل	۸	۲۵/۶۳	۵۳/۳۹

نقش دین در توسعه شبکه اعتماد اجتماعی دانشجویان $\diamond$ ۲۱۵

در تحقیق حاضر برای اندازه گیری میزان دینداری دانشجویان، از ۱۳ گویه در سطح اندازه گیری رتبه‌ای با طیف شش قسمتی کاملاً موافق، موافق، تاحدی موافق، تا حدی مخالف، مخالف و کاملاً مخالف استفاده شد. نمره ۷۸ در این طیف، نشان دهنده بیشترین میزان دینداری و نمره ۱۳ نشان دهنده کمترین میزان دینداری دانشجویان است. میانگین این شاخص برای دانشجویان مطالعه شده برابر ۵۸/۰۰ بوده است. یعنی میزان دینداری دانشجویان متوسط بدست آمده است. بررسی میزان دینداری به تفکیک ابعاد آن نیز حاکی از این است که بیشترین میانگین مربوط به بعد تجربی است و کمترین میانگین نیز به بعد پیامدی تعلق دارد.

جدول (۴): یافته های توصیفی متغیر دینداری و ابعاد آن

ابعاد دینداری	تعداد گویه ها	میانگین خام	میانگین درصدی
مناسکی	۵	۲۲/۰۰	۷۳/۳۳
تجربی	۴	۱۹/۰۰	۷۹/۱۶
پیامدی	۴	۱۷/۰۰	۷۰/۸۳
دینداری کل	۱۳	۵۸/۰۰	۷۴/۳۵

نتایج تحلیل همبستگی متغیر میزان اعتماد اجتماعی دانشجویان و متغیر دینداری و ابعاد آن جهت رعایت اختصار در جدول (۵) ارائه شده است.

جدول (۵): نتایج آزمون ضریب همبستگی پیرسون در ارتباط با متغیرهای مستقل و وابسته تحقیق

اعتماد اجتماعی		متغیرهای مستقل
Sig	r	
۰/۰۰۰ **	۰/۳۰۳	مناسکی
۰/۰۰۱ **	۰/۱۶۳	تجربی
۰/۰۰۰ **	۰/۲۲۴	پیامدی
۰/۰۰۰ **	۰/۲۵۷	دینداری کل

نتایج تحلیل همبستگی بین متغیرهای تحقیق نشان داد که:

بین میزان دینداری و ابعاد آن با متغیر اعتماد اجتماعی دانشجویان همبستگی معنی دار و مستقیمی دارد. به عبارتی، هر گونه افزایش در میزان دینداری دانشجویان، به ارتقای سطح اعتماد اجتماعی آنان کمک می‌کند. همچنین هر یک از ابعاد متغیر دینداری، یعنی بعد مناسکی، تجربی و پیامدی با میزان اعتماد اجتماعی رابطه نزدیکی داشتند. در ابعاد دینداری، بعد مناسکی بیشترین همبستگی و بعد تجربی کمترین همبستگی را با اعتماد اجتماعی از خود نشان دادند.

علاوه بر آن تحلیل همبستگی مربوط به ابعاد متغیر اعتماد اجتماعی دانشجویان با متغیرهای مستقل تحقیق بیانگر آن بود که:

۱. بین بعد مناسکی دینداری و همه ابعاد متغیر اعتماد اجتماعی یعنی، اعتماد نهادی، اعتماد تعمیم یافته و اعتماد بین شخصی همبستگی مثبت و مستقیمی وجود دارد. یعنی با افزایش میانگین بعد مناسکی متغیر دینداری میانگین هر یک از این ابعاد نیز افزایش می‌یابد.

۲. بین بعد تجربی دینداری و بعد اعتماد نهادی و اعتماد بین شخصی رابطه مستقیم و معناداری وجود دارد. در این مورد بین بعد تجربی دینداری و بعد اعتماد تعمیم یافته هیچ گونه همبستگی مشاهده نشد.

۳. بعد پیامدی دینداری با همه ابعاد متغیر اعتماد اجتماعی یعنی، اعتماد نهادی، اعتماد تعمیم یافته و اعتماد بین شخصی رابطه معنادار و مثبتی دارد و بهبود سطح متغیر پیامدی دینداری منجر به افزایش نمره دانشجویان در ابعاد مربوطه می‌شود.

۴. در نهایت نیز نتایج، همبستگی بین متغیر دینداری به صورت کلی را با همه ابعاد متغیر اعتماد اجتماعی به صورت معنادار و مستقیمی نشان داده است.

به منظور فهم بهتر، نتایج در جدول (۶) به صورت خلاصه ارائه شده است.

نقش دین در توسعه شبکه اعتماد اجتماعی دانشجویان $\diamond$ ۲۱۷

جدول (۶): نتایج آزمون ضریب همبستگی پیرسون در ارتباط با متغیرهای مستقل و ابعاد متغیر اعتماد اجتماعی

ابعاد اعتماد اجتماعی			متغیرهای مستقل
اعتماد بین شخصی	اعتماد تعمیم یافته	اعتماد نهادی	
۰/۲۸۰ **	۰/۱۳۳ *	۰/۱۸۸ **	مناسکی
۰/۱۸۳ **	۰/۰۹۵	۰/۱۲۶ *	تجربی
۰/۱۹۱ **	۰/۰۹۳ *	۰/۱۱۱ *	پیامدی
۰/۲۵۵ **	۰/۱۳۰ *	۰/۱۶۳ **	دینداری کل

* معنی دار در سطح ۰/۰۵

** معنی دار در سطح ۰/۰۱

در پژوهش حاضر سعی بر آن شده است تا میزان تأثیرگذاری متغیر دینداری و ابعاد آن بر متغیر اعتماد اجتماعی اندازه گیری شده و سهم این متغیر در تبیین تغییرات پتانسیل کارآفرینی مشخص شود. از این رو از تحلیل رگرسیون برای رسیدن به این مهم استفاده شده است.

جدول (۷): نتایج مربوط به پیش فرض های رگرسیون

مقدار آماره	آزمون	پیش فرض
۰/۰۹۴	کلموگروف اسمیرنوف	نرمال بودن
۲/۰۵۸	دوربین واتسون	استقلال خطاها
۰/۰۰۰	F	وجود رابطه خطی
۱/۹۲۳	Vif	عدم وجود رابطه هم خطی

با توجه به نتایج مربوط به جدول (۶) می توان نتیجه گرفت که:

۱. مقدار آزمون کلموگروف اسمیرنوف^۱، پیش فرض نرمال بودن توزیع را تأیید می کند.

۲. مقدار آزمون دوربین واتسون^۱ در محدوده قابل قبول (۲/۵ تا ۱/۵) قرار دارد بنابراین مقدار آماره این آزمون برای مدل رگرسیونی تحقیق حاضر، استقلال خطاها را نشان می دهد.

۳. مقدار آماره آزمون F نیز نشان دهنده وجود رابطه خطی بین متغیرهاست.

۴. مقدار آماره آزمون Vif نیز در محدوده قابل قبول (کمتر از ۲/۵) قرار گرفته، بدین معنا که بین متغیرهای پیش بین تحقیق هیچ همبستگی وجود ندارد بنابراین پیش فرض عدم وجود رابطه هم خطی بین متغیرهای پیش بین نیز تأیید می شود.

از اینرو پیش فرض های لازم برای استفاده از تحلیل رگرسیون در تحقیق حاضر رعایت شده است.

در پژوهش حاضر سعی بر آن شده است تا میزان تأثیرگذاری متغیر دینداری و ابعاد آن بر متغیر اعتماد اجتماعی اندازه گیری شده و سهم این متغیر در تبیین تغییرات متغیر اعتماد اجتماعی مشخص شود. از این رو از تحلیل رگرسیون برای رسیدن به این مهم استفاده شده است.

در تبیین اعتماد اجتماعی دانشجویان به عنوان متغیر وابسته، همه ابعاد متغیر دینداری یعنی بعد مناسکی، بعد تجربی و بعد پیامدی به عنوان متغیرهای مستقل وارد معادله شد. برازش مدل رگرسیونی متغیرهای تبیین کننده به روش اینتر^۲ نشان داد که فقط دو بعد مناسکی و تجربی متغیر دینداری در مدل رگرسیونی قرار می گیرند. متغیرهای وارد شده به مدل، ۹ درصد از واریانس متغیر وابسته را تبیین می کنند. در این مدل متغیر اعتماد اجتماعی، بیشتر از بعد مناسکی دینداری متأثر است (جداول ۸ و ۹).

جدول (۸): تحلیل رگرسیون چندگانه و خلاصه مدل رگرسیونی برازش شده

ضریب همبستگی چندگانه	۰/۳۷
ضریب تبیین	۰/۱۰
ضریب تبیین شده تصحیح شده	۰/۰۹
اشتباه معیار	۵/۰۳
آزمون دوربین واتسون	۲/۰۵
کمیت	F= ۱۳/۱۲۶ مقدار P= ۰/۰۰۰

1. Durbin Watson
2. Enter

جدول (۹): آماره های متغیرهای باقی مانده در مدل برازش رگرسیونی

نام متغیرها	B	STD.E	BETA	T	Sig
مناسکی	۰/۳۱۲	۰/۰۶۸	۰/۳۶۷	۱/۹۳۶	۰/۰۵۰
تجربی	۰/۱۶۳	۰/۰۸۴	۰/۱۴۷	۴/۵۹۱	۰/۰۰۰

ط) بحث و نتیجه گیری

نتایج تحقیق حاضر نشان داد: همبستگی کاملاً معنی دار و مستقیمی بین اعتماد اجتماعی و دینداری و مؤلفه‌های آن وجود دارد. به عبارت دیگر، افزایش دینداری و مؤلفه‌های آن، یعنی بعد مناسکی، تجربی و پیامدی با افزایش میزان اعتماد اجتماعی دانشجویان همراه است.

همچنین نتایج تحقیق حاضر، وجود همبستگی معنادار و مستقیم بین ابعاد دینداری و مؤلفه‌های مربوط به اعتماد اجتماعی یعنی، اعتماد تعمیم یافته، اعتماد بین شخصی و اعتماد نهادی را نشان داد. در این مورد مؤلفه‌های دینداری یعنی، مناسکی، تجربی و پیامدی به صورت کلی بیشترین همبستگی را با بعد اعتماد بین شخصی از خود نشان دادند. به علاوه اینکه میزان همبستگی این ابعاد با دو بعد دیگر یعنی اعتماد نهادی و اعتماد تعمیم یافته نیز در حد مطلوبی قرار داشت. تنها نکته قابل توجه در این مورد عدم وجود همبستگی معنی دار بین بعد تجربی دینداری و بعد اعتماد تعمیم یافته بود. بنابراین، یافته‌های پژوهش در این مورد نشان می‌دهد که تمامی ابعاد اعتماد اجتماعی تحت تأثیر ابعاد دینداری قرار دارند و تنها بین دو بعد تجربی دینداری و اعتماد تعمیم یافته، این رابطه برقرار نیست. در تبیین این یافته‌ها می‌توان گفت، افرادی که نسبت به انجام اعمال دینی خود مصمم تر هستند، از اعتماد بیشتری در روابط اجتماعی خود نسبت به سایر افراد برخوردار می‌شوند. بدین صورت که انجام اعمالی چون نماز، شرکت در آیین‌های مقدس و مشارکت در فعالیت‌های دینی، روابط اجتماعی و کنش میان افراد را افزایش داده و به مرور به ایجاد اعتماد نسبت به یکدیگر در بین افراد منجر می‌شود.

یافته‌های تحقیق همچنین با چهارچوب نظری تحقیق همسویی دارد. در این ارتباط به چند مورد اشاره می‌شود: به زعم اوسلانر، تمایل اخلاقی عمدتاً به ارزش‌های اخلاقی و اعتماد اجتماعی بستگی دارد. اوسلانر معتقد است که انسان‌ها مسائل مربوط به جمعی را توسط ارزش‌ها حل می‌کنند. ارزش‌ها نیز مجموعه‌ای از عقاید هستند که در یک چهارچوب منسجم درونی به هم می‌پیوندند و راهنمای زندگی و روابط با دیگران هستند. به نظر او، ارزش‌های دینی رفتار را شکل می‌دهند و افرادی که اعمال دینی را به‌جا می‌آورند ارزش بیشتری برای صداقت و کمک به دیگران قائل هستند. براساس منطق تونیس نیز، روابط مبتنی بر اعتماد تنها

۲۲۰ ♦ فرهنگ در دانشگاه اسلامی ۱۱

در اجتماع وجود دارد به نظر او، اعتماد به طور مصنوعی ایجاد نمی‌گردد، اعتماد مبنای انسجام اجتماعی است و ارزش‌های دینی و اخلاقی آن را تقویت می‌کنند.

در همین زمینه دورکیم بر این نظر است که، قواعد اخلاقی، تضادها و تنش‌ها را تخفیف می‌دهد و امکان همکاری و مودت را از طریق تعیین وظایف افراد و آموزش نظم و مقررات و پیروی از آرمانها، تضمین می‌کند. مصونیت و پیش‌بینی پذیر بودن کنش‌ها شرایطی را برای اعتماد فراهم می‌کند که به نظر می‌رسد نتیجه پیروی از هنجارهای اخلاقی باشد. از این‌رو براساس نتایج بدست آمده و همبستگی معنادار بین دینداری و اعتماد اجتماعی و همچنین بین ابعاد دینداری یعنی تجربی، مناسکی و پیامدی با اعتماد اجتماعی، نظریات فوق تأیید می‌شود.

در نهایت، نتایج تحلیل رگرسیون چند متغیره نشان می‌دهد؛ متغیرهای مستقل تحقیق ۹ درصد از تغییرات متغیر وابسته اعتماد اجتماعی را تبیین کرده‌اند. در این میان، از متغیرهای مستقل تحقیق یعنی، ابعاد مناسکی، تجربی و پیامدی متغیر دینداری فقط دو بعد مناسکی و تجربی در مدل رگرسیونی باقی ماندند. در این میان، بعد مناسکی بیشترین تأثیر را بر روی متغیر اعتماد اجتماعی داشته است. در کل به لحاظ نتایج یاد شده، هر چند که اعتماد اجتماعی در بین دانشجویان قابل قبول است. اما به منظور حفظ و استمرار این ویژگی در افراد مورد مطالعه، باید با برنامه عمل نمود و برای این امر می‌توان با گسترش ارزش‌های اخلاقی و دینی، گسترش شبکه‌های اجتماعی و مشارکت‌های مردمی در امور مربوط به جامعه و همچنین تلاش برای گسترش ارزش‌هایی چون: صداقت، شفافیت و عدالت در تمام اقشار جامعه، به افزایش اعتماد اجتماعی کمک نمود.

بنابراین اهتمام در افزایش و یا آموزش ارزش‌های اخلاقی و دینی و نهادینه سازی آنها از همان اوایل کودکی می‌تواند در افزایش اعتماد اجتماعی افراد کمک نماید. از طرفی دیگر حضور در جامعه‌ای با فرهنگ اسلامی تلاش در جهت افزایش عنصر اعتماد اجتماعی را به عنوان وظیفه‌ای اساسی قلمداد می‌نماید. چرا که ارزش‌هایی چون صداقت، درستکاری، عدالت و ... عناصری از دین و فرهنگ جامعه ما می‌باشند و عدم وجود چنین عناصری اساسی در جامعه، لطمه‌ای بزرگ به فرهنگ اسلامی است و همچنین موجبات ایجاد نگرش‌های منفی نسبت به این فرهنگ در نسل آینده را فراهم می‌آورد. لذا باید با گسترش این عناصر و در نهایت فراهم آوردن جامعه‌ای که در آن اعتماد اجتماعی در سطح وسیعی گسترش پیدا نموده، هم، به ایده آلی از یک جامعه اسلامی رسید و هم زمینه تقویت آن را فراهم نمود. بنابراین گسترش اعتماد اجتماعی به تقویت عناصر اساسی دین و فرهنگ اسلامی کمک می‌نماید و گسترش دین نیز تقویت اعتماد اجتماعی را در پی دارد.

۱. اعتماد اجتماعی همچنین موجبات شکوفایی استعدادها و ایجاد فرصت برای توسعه افراد را از طریق به وجود آوردن شبکه وسیع ارتباطی بین افراد جامعه که اعتماد را سرچشمه همه فعالیت‌های خود

نقش دین در توسعه شبکه اعتماد اجتماعی دانشجویان ♦ ۲۲۱

کرده اند نیز فراهم می‌آورد. حال اگر بخواهیم در راستای نتایج تحقیق حاضر به یک مفهوم کلیدی اشاره بکنیم، آن توجه عمقی به ترویج بیشتر اندیشه‌های دینی نه با توسل به شیوه‌های پیشین، بلکه از طریق روش‌های غیر مستقیم با درگیر کردن انبوهی از متخصصین از قشرهای مختلف است تا این فرهنگ در جامعه نهادینه شود که یقین بدانند ثبات جامعه در گرو عمل به آموزه‌های دینی است که یکی از پیامدهای آن می‌تواند به ارتقای اعتماد اجتماعی بیانجامد، پیامدهای مثبت دیگری نیز دارد که می‌توان به افزایش انسجام اجتماعی، تحمل اجتماعی، کاهش ناهنجاری‌های اجتماعی، توسعه اجتماعی، توسعه فرهنگی و مواردی بیشمار از این دست اشاره داشت.

منابع

- احمدی، سیروس و کارگر، سعید (۱۳۹۲)، بررسی نگرش زنان به مشارکت ورزشی و عوامل اجتماعی- روانی موثر بر آن، جامعه‌شناسی کاربردی، سال بیست و چهارم، شماره پیاپی (۵۲)، شماره ۴، صص ۲۱۰-۱۸۹.
- احمدی، سیروس و همکاران (۱۳۹۲)، بررسی رابطه اعتماد اجتماعی و مراجعه زنان به باشگاه‌های ورزشی، پژوهش‌های معاصر در مدیریت ورزشی، سال سوم، شماره ۶، صص ۹-۱.
- احمدی، عزت اله و همکاران (۱۳۹۲)، رابطه مصرف رسانه‌ای با اعتماد اجتماعی در بین جوانان شهر تبریز، فصلنامه پژوهش‌های ارتباطی، سال بیستم، شماره ۴ (پیاپی ۷۶)، صص ۱۱۲-۸۷.
- ادیسی، افسانه و همکاران (۱۳۹۱)، اعتماد اجتماعی، رهاورد هنجارهای دینی و ارزش‌های اخلاقی، جامعه‌پژوهشی فرهنگی، سال سوم، شماره ۱، صص ۲۳-۱.
- ادیب بهروز، امیر مجتبی (۱۳۸۹)، بررسی وضعیت دینداری دانش‌آموزان شهر قم، فصلنامه مطالعات فرهنگی اجتماعی، پیش شماره دوم، صص ۵۲-۲۹.
- افشانی، سید علیرضا و همکاران (۱۳۸۹)، پژوهشی در باب رابطه دینداری و اعتماد اجتماعی، فصلنامه مطالعات دفاعی و امنیتی، شماره ۴۹، صص ۲۱۸-۱۸۵.
- امام جمعه زاده، سید جواد و همکاران (۱۳۸۹)، بررسی رابطه دینداری و مشارکت سیاسی دانشجویان دانشگاه اصفهان، پژوهشنامه علوم اجتماعی، سال ششم، شماره ۱، صص ۳۴-۷.
- بایرامی، عباس و همکاران (۱۳۹۲)، بررسی رابطه نگرش به پلیس زن و اعتماد اجتماعی (مطالعه موردی: دانشجویان دانشگاه پیام نور ارومیه)، فصلنامه دانش انتظامی آذربایجان غربی، سال ششم، شماره ۲۱، صص ۲۲-۱.
- بحری پور، عباس و رستگار خالد، امیر (۱۳۹۲)، بررسی رابطه بین اعتماد اجتماعی و احساس امنیت اجتماعی (مطالعه موردی: شهرستان کاشان)، فصلنامه مطالعات جامعه‌شناختی جوانان، سال چهارم، شماره ۱۰، صص ۲۶-۹.
- حیدر آبادی، ابوالقاسم (۱۳۸۹)، اعتماد اجتماعی و عوامل اجتماعی- فرهنگی موثر بر آن (مطالعه موردی جوانان ۲۰ تا ۲۹ ساله استان مازندران)، مجله تخصصی جامعه‌شناسی، سال اول، پیش شماره ۱، صص ۶۶-۳۹.
- رضا دوست، کریم (۱۳۹۰)، بررسی جامعه‌شناسی برخی از عوامل موثر بر میزان دینداری (مورد مطالعه: دانشجویان دانشگاه شهید چمران اهواز)، فصلنامه برنامه ریزی رفاه و توسعه اجتماعی، شماره ۱۰، صص ۳۸-۱.
- زتومکا، پیوتر (۱۳۸۶)، اعتماد، نظریه جامعه‌شناختی، ترجمه غلامرضا غفاری، تهران، نشر شیرازه.
- زین آبادی، مرتضی (۱۳۸۷)، تنوری‌ها و نظریات مربوط به اعتماد اجتماعی در جامعه، گروه پژوهش‌های فرهنگی و اجتماعی، پژوهشنامه ۱۶ اعتماد اجتماعی، صص ۳۲-۹.
- زین آبادی، مرتضی (۱۳۸۷)، بررسی وضعیت اعتماد در جامعه ایران و راه‌های بازسازی آن، گروه پژوهش‌های فرهنگی و اجتماعی، پژوهشنامه ۱۶ اعتماد اجتماعی، صص ۶۶-۳۳.

نقش دین در توسعه شبکه اعتماد اجتماعی دانشجویان ♦ ۲۲۳

- سراج زاده، سید حسین و پویافر، محمد رضا (۱۳۸۶)، مقایسه تجربی سنجه های دینداری: دلالت های روش شناسانه کاربرد سه سنجه در یک جمعیت، مجله جامعه شناسی ایران، دوره هشتم، شماره ۴، صص ۷۰-۳۷.
- صفاری نیا، مجید و شریف، نسیم (۱۳۹۲)، ساخت و بررسی ویژگی های روانسنجی پرسشنامه اعتماد اجتماعی، پژوهش های روان شناسی اجتماعی، دوره سوم، شماره ۱۱، صص ۵۷-۴۷.
- عباس زاده، محمد (۱۳۸۳)، عوامل موثر بر شکل گیری اعتماد اجتماعی دانشجویان، فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، سال چهارم، شماره ۱۵، ۲۹۲-۲۶۷.
- عباس زاده، محمد و همکاران (۱۳۹۰)، اعتماد به دستگاه های اجرایی و عوامل موثر بر آن، جامعه شناسی کاربردی، سال بیست و دوم، شماره پیاپی (۴۱)، شماره ۱، صص ۱۰۶-۸۳.
- عسگری، حشمت الله و شرافت، سجاد (۱۳۹۲)، تحلیل عوامل موثر بر شکل گیری اعتماد اجتماعی در جوامع روستایی، پژوهش های روستایی، دوره چهارم، شماره ۴، صص ۸۷۹-۸۵۱.
- علی پور، پروین و همکاران (۱۳۸۸)، اعتماد و مشارکت (بررسی رابطه بین اعتماد و مشارکت اجتماعی در شهر تهران)، مجله جامعه شناسی ایران، دوره دهم، شماره ۲، صص ۱۳۵-۱۰۹.
- علوی، سید حمید رضا (۱۳۸۵)، بررسی رفتار دینی و عوامل مرتبط با آن در نوجوانان دبیرستان های کرمان، نشریه تربیت اسلامی، شماره ۲، صص ۱۶۴-۱۴۳.
- قدیمی، مهدی (۱۳۸۶)، بررسی میزان اعتماد اجتماعی و عوامل موثر بر آن در بین دانشجویان دانشگاه های زنجان، پژوهش نامه علوم انسانی، شماره ۵۳، صص ۳۵۶-۳۲۵.
- کتابی، محمود و همکاران (۱۳۸۹)، سنجش اعتماد اجتماعی و عوامل موثر بر آن در مراکز شهرستانهای چهار محال و بختیاری، جامعه شناسی کاربردی، سال بیست و یکم، شماره پیاپی (۴۰)، شماره ۴، صص ۱۲۲-۹۷.
- کیاکجوری، سعید و افراسیابی، حسین (۱۳۹۱)، مطالعه اعتماد اجتماعی و عوامل مرتبط با آن در میان دانشجویان، دوفصلنامه جامعه شناسی اقتصادی و توسعه، شماره ۲، صص ۱۶۵-۱۴۳.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۷۷)، پیامدهای مدرنیت، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، نشر مرکز.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۷۸)، تجدد و تشخص: جامعه و هویت شخصی در عصر جدید، ترجمه ناصر موفقیان، تهران، نشر نی.
- مزگی نژاد، مرتضی (۱۳۹۰)، بحثی نظری در سنجش پذیری دینداری-اسلام - و قیاس ناپذیری دینداری و بتگشتانین، فصلنامه علمی - پژوهشی پژوهش های اعتقادی - کلامی، سال اول، شماره ۴، صص ۱۳۴-۹۷.
- مهدوی، محمد صادق و همکاران (۱۳۸۸)، بررسی تاثیر دینداری بر اعتماد اجتماعی شهروندان تهرانی، مجله تحقیقات علوم اجتماعی، سال اول، شماره ۳، صص ۱۹-۱.
- نازک تبار، حسین و همکاران (۱۳۸۵)، نقش دینداری در ممانعت از بزهکاری جوانان شهر تهران، فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی، سال ششم، شماره ۲۲، صص ۲۵۷-۲۳۳.
- هسبلین، فرانسیس و همکاران (۱۳۷۸)، سازمان فرد، ترجمه فضل الله امینی، تهران، نشر سازه گستر سایپا.

- وثوقی، منصور و آرام، هاشم (۱۳۸۸)، بررسی اعتماد اجتماعی و عوامل موثر بر آن در شهر خلخال (استان اردبیل)، پژوهش نامه علوم اجتماعی، سال سوم، شماره ۳، صص ۱۵۳-۱۳۳.
- وثوقی، منصور و رحمانی، مصطفی (۱۳۹۲)، بررسی راهکارهای افزایش اعتماد اجتماعی میان مدیریت شهری و شهروندان تهرانی، فصلنامه علمی-پژوهشی برنامه ریزی منطقه ای، سال سوم، شماره ۱۱، صص ۴۲-۳۱.
- ورسلی، پیتز (۱۳۷۸)، نظم اجتماعی در نظریه های جامعه شناسی، ترجمه سعید سعید معیدفر، تهران، موسسه فرهنگی انتشاراتی تبیان.
- Azam, Afshan & et.al (2010), "**Impact of 5-D of Religiosity on Diffusion Rate of Innovation**", *International Journal of Business and Social Science*, Vol. 2, No. 17, pp. 177-185.
- Benjamins, Maureen R. (2006), "**Religious influences on trust in physicians and the health care system**", *INTL. J. Psychiatry in Medicine*, vol. 36(1), pp. 69-83.
- Farmer, Melissa & et.al (2008), "**The relation between sexual behavior and religiosity subtypes: a test of the secularization hypothesis**", *Archives Of Sex Behavior*, Springer.
- Gleave, Eric & et.al (2010), "**Trust in Uzbekistan**", *International Political Science Review*, vol. 33(2), pp. 209-229.
- Kucukan, Talip (2000), "**Can Religiosity be Measured? Dimensions of Religious Commitment: Theories Revisited**", *ULUDAĞ University, Seminary*, Issue. 9, Volume. 9.
- Mata, Fernando (2013), "**Religious Affiliations and the Trust in Persons and Institutions of Canada**", Canadian Population Society Meetings, *University of Victoria*, April 15.
- Paraschiva, Petruta & Nicoleta, Maria (2011), "**Way of Approaching Religiosity in Psychological Research**", *The Journal of International Social Research*, Issue. 18, Vol. 4, pp. 362-352.
- Reitsma, Jan & et.al (2006), "**Dimensions of Individual Religiosity and Charity: Cross-National Effect Differences In European Countries**", *Review of Religious Research*, Vol. 47 Issue. 4, pp. 347-362.
- Salleh, Mohammad. S (2012), "Religiosity in Development: A Theoretical Construct of an Islamic-Based Development", *International Journal of Humanities and Social Science*, Vol. 2, No. 14, pp. 266-274.
- Welch, Michael & et.al (2004), "**Trust in god and Trust in man: the ambivalent role of religion in shaping dimension of social trust**", *Journal for the scientific study of religion*, vol. 43 (3), pp. 317-343.
- Zhang, li (2008), "**Religious Affiliation, Religiosity, and Male and Female Fertility**", *Demographic Research*, Vol. 18, Article 8, pp. 233-262.

